

**СПЕЦИФІКА МЕТАФОРИЗАЦІЇ В
УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ**

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються метафори в українських історичних піснях XV – початок XVIII ст., що найяскравіше відображають події, героїв, явища. Виділяються й характеризуються структурні й функціональні типи метафор, які були характерні тому періоду історії.

Ключові слова: троп, метафора, українська історична пісня.

**СПЕЦИФИКА МЕТАФОРИЗАЦИИ
УКРАИНСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСЕН**

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются метафоры в украинских исторических песнях XV – нач. XVIII ст., что наиболее ярко отображают события, героев, явления. Выделяются и характеризуются структурные и функциональные типы метафор, которые были характерны тому периоду истории.

Ключевые слова: троп, метафора, украинская историческая песня.

**SPECIFIC OF METAFORIZACII OF
UKRAINIAN HISTORICAL SONGS**

ANNOTATION

In this article the metaphors in the Ukrainian historical songs XV – beginning of the XVIII A.D. are investigated, in which the events, characters, phenomena are reflected most clearly. The structural and functional types of metaphors are selected and characterized, which were distinctive at that period of history.

Keywords: trope, metaphor, Ukrainian historical song.

СПЕЦИФІКА МЕТАФОРИЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ

Мова передає найрізноманітніші емоції людини, а щоб вона набула емоційності, чуттєвості, краси використовуються спеціальні засоби словесного зображення. Мова усної поетичної творчості народу – це своєрідна художньо-образна система, яка фіксує мить давньої поетичної творчості.

Народна пісня, її художньо-образна система, поетика привертають увагу фольклористів. Це, наприклад, збірки М.Цертелєва, М.Максимовича, А.Метлинського, П.Куліша, М.Костомарова, Я.Головацького, П.Чубинського, І.Рудченка, І.Манжури, збірка «Русалка Дністрова», яку впорядкували М.Шашкевич, Я.Головацький, І.Вагилевич. У ХІХ ст. з'являються і наукові розвідки, присвячені аналізу фольклорних матеріалів (праці П.Житецького, О.Потебні, М.Сумцова, Д.Яворницького, І.Франка, К.Квітки, М. Драгоманова).

Через збирання українських народних пісень відбувався процес самопізнання, самоусвідомлення культури народу. Збирач української народнопоетичної творчості І.Срезневський писав, що «українська мова є однією з найбагатших мов слов'янських», що вона «за гнучкістю й багатством синтаксичним – мова поетична, музична, живописна» [4].

Спостереження над мовою української народної пісні дали змогу визначити характерні ознаки одного з основних принципів народнопісенного тексту – його варіантність, розкрити природу асоціативної пісенної образності, характерних для народної пісні семантичних синонімів. Варіативність фольклорного слова сприймається як його об'ємна природа, що відобразила територіальні й часові різновиди фольклорного мовлення.

Загальновідомо, що слово може міняти своє значення і семантичний зсув виникає тоді, коли слово попадає у незвичний для нього контекст. «Прийоми зміни основного значення слова називаються тропами... В тропях руйнується основне значення слова: звичайно за рахунок цього руйнування прямого значення у сприйнятті виступають вторинні його ознаки. Тропи ма-

ють властивість пробуджувати емоційне відношення до теми, навіювати ти чи інші почуття, мають чуттєво-відтінний зміст». При всій узагальнюючій природі слова мистецтво слова повинно відтворювати дійсність в образах, що мали б конкретний характер, оскільки цього вимагає сама природа мистецтва. З цією метою використовуються вироблені протягом віків різні засоби конкретизації узагальнених значень слів. насамперед тут слід назвати засоби творення образів – тропи та фігури мови.

Отже, троп – зворот-використання слова у переносному значенні для характеристики якого-небудь явища за допомогою вторинних змістовних відтінків, які властиві цьому слову і вже безпосередньо пов'язаних з його основним значенням. Співвіднесеність прямого і переносного значення слова засновується на схожості співставлених явищ, або на контрасті, або на суміжності їх, - звідси виникають різні види тропів, які детально класифікувалися у стародавніх риторика і теоріях словесності, хоча суттєвого значення такого роду класифікація не має. До тропів відносять метафору, метонімію, синекдоху, а також, за здібністю реорганізовувати семантичний простір висловлювання з тропоми близько межують стилістичні фігури - епітет, порівняння, гіпербола. Троп представляє загальне явище мови, що розширює кордони слова, використовуючи багатство його вторинних відтінків. «Найкращий троп – це такий троп, при якому читач перестає звертати увагу на слово як таке, а сприймає художній образ. У цьому зв'язку показовий відомий вислів Потебні про «прозорість мови»: конкретизувавши поняття, ми даємо образ явища в його індивідуальних рисах, а саме слово з його узагальненим значенням відходить на задній план» [10, с.16].

Народному співцеві не потрібно шукати епітетів, метафор і т. ін., він користується уже виробленими колективною поезією засобами відображення дійсності. «...мова усної народної творчості створює особливу фольклорну дійсність, яка в багатьох своїх аспектах становить ідеальний варіант дійсності» [8].

Кожна епоха збагачує свою мовою новими засобами, виробляючи своєрідний мовний стиль. Фольклорна мова виступає засобом інтеграції жанрів. Мова віршованих словесних тропів є перехідним містком від пісні до пісні.

Так в українських народних історичних піснях XV – початок XVIII ст. засоби художньої образності найяскравіше відображають події, героїв, явища, які були характерні тому періоду історії. Вивчення змісту ліро-епічних пісень завжди повинно йти поряд із вивченням їх словесно-зображувальних засобів.

У системі ліро-епічних жанрів історична пісня посідає особливе місце. Цей специфічний жанр українського фольклору синтезує нагромаджений у процесі розвитку особливий зміст із оригінальним аспектом відтворення дійсності, мовною картиною світу. Історичні пісні мають свої специфічні риси, те, чим вони відрізняються, що робить їх самостійним жанром усної поетичної творчості. В історичних піснях зовсім невиразне слово стає образним, неповторним, у нього народжується душа народу.

Мета статті: розглянути один з найпродуктивніших художніх тропів – метафору в українських народних історичних піснях. Завдання статті: виділення й характеристика структурних й функціональних типів метафор, які властиві українським народним історичним пісням XV – початок XVIII ст.

Метафора вважається багатьма головним тропом і настільки характерна для поезики, що іноді використовується як синонім образності мовлення. Метафора – художній засіб, що полягає в переносному вживанні слова або виразу на основі аналогії, схожості або порівняння, а також слово або вираз, ужиті в такий спосіб [7, с. 176]. Метафора бере на себе функцію дивовижного перетворення слова. У метафорі якесь одне або декілька властивостей переносяться на предмет чи явище з іншого предмета чи явища, але ці останні не виступають у тропі безпосередньо, а лише домислюються. Метафори є не тільки образними – тропами поетичної мови, а й джерелом виникнення нових значень. Метафоричність у слові виникає в результаті поєднання його з іншим словом або словами. Отже, слово, взяте ізольовано, поза контекстом, не

може розглядатись як метафора, «метафори – універсальний спосіб мислення та один із прийомів організації пізнання довкілля, світорозуміння, що постає як результат особливостей людської психіки» [9, с. 255].

В українських історичних піснях головна особливість метафори полягає в семантичній її двоплановості, тобто в зіставленні «двох змістовних планів – конкретного, старого, звичного і нового, переносно-фігурального, що виступає як засіб художньої зображальності» [6, с. 125]. Наявність цих двох планів значення (переносного і мислимого при цьому прямого) зумовлюється одночасним співвіднесенням слова з двома далекими одне з одним понять, які, проте, пов'язуються між собою третім, що має спільне з першим і другим. Психологічна основа метафори, якою і визначається характер спільного семантичного елемента, створюється за допомогою виявлення цього спільного. Між двома поняттями *кров* і *мак* знаходимо третє – *колір* (червоний), яке має семантичну спільність з першим і другим поняттями. Спільна ознака кольору є найсуттєвішою при розкритті образу: «Зняли, зняли з Морозенка криваву сорочку. // В понеділок ранесенько та ще до схід сонця // Ой, плакала Морозиха, сидя край віконця. // Морозенко-козаченько, як мак, розпускався, // Морозенко-козаченько в неволю попався» [2, с. 266]. Наведений приклад свідчить про двоплановість метафор стилю, або «живих» метафор – слів, значення яких існує в мовленні, не фіксується словниками і «у зв'язку з іншими словами служить для яскравого, оригінального розкриття якоїсь риси, характерної ознаки в явищі або в предметі» [12, с. 120].

Метафора може розвиватися у плані зіставлення *смерті* із *одруженням*. Таке зіставлення часто зустрічається у піснях: «Він взяв собі за жіночку // Та крутую могилочку...» [2, с. 106]; «Та сира земля – // Ото моя теща, // Я в неї за зятя» [2, с. 110]. Забитий козак лежить у степу і просить свого вірного друга – коня приховати від матері або дівчини правду і сказати, що він одружився: Метафоричне прохання помираючого козака служить підсумком, і, водночас, кульмінацією пісні.

Метафора «Кров ріками тече» [1, с. 185] поєднує у собі: *річки течуть, кров тече*, дієслово *текти* об'єднує ці два слова за ознакою. «Виникає метафора у пісні майже як засіб характеристики якогось предмета виявлення і підкреслення його статичної чи динамічної ознаки» [5, с. 330].

У історичних піснях метафора, підкорившись процесу лексикалізації і ставши засобом номінації, приглушила свою характеристичність: *сонце сходить, чисте поле, біла рука, чорний ворон, меч острий, вогонь горить та ін.*

Крім того зустрічається розгорнута метафора, яка ускладнюється на основі кількох асоціацій між предметами: «У волиночки коса з золотого волоса – // Щирий бір освітила // І зелену діброву, і биту дорогу» [2, с. 81]; «Буде ворон прилітати, в очі заглядати, // Буде тіло об'їдати, кості розкидати» [2, с. 97].

Межу між окремими тропами не завжди можна провести чітко. Всередині тропів спостерігаємо взаємопроникність: один троп переходить у інший, змішується з ним, тому багато у піснях атрибутивних метафор або метафоричних епітетів: *буйний вітер, золота коса, шовкова травиця, люте горе, червоненька калина, вільний степ, сирий дуб, веселий край та ін.*

Історичним пісням властива персоніфікованість, семантичний різновид метафори. Метафори мають такі випадки зближення прямого і переносного значення: а) анімістичні, коли предмети і явища неживої природи називаються словами, які виражають живі явища: «То не чорна хмара наступає, // То синєє море да ой розігралось» [2, с. 102]. Таке зближення явищ природи з учинками людини називається антропоморфізмом; б) антропоморфні, коли жива природа наділена людськими якостями: це розмова берези з зозулею, козака з Дунаєм, лиману з Дніпром, козака з зозулею та ін.: «Жалувався лиман морю, // Що Дніпр узяв свою волю...» [2, с. 130]; «Будуть коси поромовляти» [2, с. 85].

У дієслівних метафорах один член виражений дієсловом з переносним значенням; переносність значення сприймається тільки на рівні його сполучуваності з іменником: *в долині бубни гудуть, аркан в'ється, шаблі блиснули,*

туман поле покриває, сивим конем грав, туман устає, йдуть хмари, вози ідуть, коник розігрався, зустріла могила; шумлять, гудуть дрібні лози, козак блудить, коник нудить, шабелькою вогень робить та ін.

Метафоричні структури можуть розростатися на все речення, створюючи блок висловів чи уривок тексту: «Я ж теє поле коп'єм скопаю, // Коп'єм скопаю і стрілками всюю, // Я ж тії бори військом поламлю, // Військом поламлю, і огнем попалю, // Я ж тії гроші розумом розщитаю, // Молоду царівну за себе возьму» [2, с. 69]; «Люлька в зубах зашкварчала, // Шабля в ножнах забренчала, - // Шабля різанину чує, // Люлька пожари віщує» [2, с. 299]. Метафора може бути виражена підрядним реченням: «Скрипка грає – голос має» [2, с. 148]

Цікава композиційна або сюжетна метафора, яка може стосуватися всієї пісні. Композиційна метафора реалізується на рівні тексту, наприклад, у пісні «Ой у лузі, лузі» – розповідь про долю дівчини: «Питала ся зозуля берези: // – «Чом береза біла, не зелена?» // – «Як я маю зеленою бути? // Підомною стояли татари, // Шабельками гиля обтинали, // Ясненькії огні розкладали // Копитами землю грасували, // З-під коріння води добували, // Вороного коня напували...» [3, с. 6]. У пісні «Розмова Дніпра з Дунаєм» – розповідь про козаків: «Тихий Дунаю, // Що я своїх козаків на тобі не видаю? // Чи твоє дунайське гирло моїх козаків пожерло, // Чи твоя, Дунай, вода моїх козаків забрала? // Промовив тихий Дунай до Дніпра-славути: // Дніпре-батьку, Славуто, // Сам собі думаю та гадаю, // Що твоїх козаків у себе не видаю...» [11, с. 82].

Метафора, заснована на перебільшенні, називається гіперболічною. Кожна образна метафора має в собі якусь частку гіперболи, тому що сам факт метафоризації якоїсь ознаки виділяє її і збільшує на тлі неактуальних ознак. Наприклад: «Тільки коник ворон його // Виїв трави два поплав, // Випив води два Дунаї, // Вибив землю по коліна» [2, с. 103].

При розгортанні конкретного народнопісенного тексту перебудовуються, зміщуються синтаксичні відношення слів, актуалізуються певні поняття і

відповідно в нових семантико-синтаксичних умовах виникають нові слова з метафоричним змістом. Метафоричний контекст формується завдяки вторинній функції іменникової форми, яка через прозору етимологію сприймається як слово-образ: «Не стій, коню, надо мною, // Бачу ж я щиреньку твою!» [2, с. 106].

Для створення метафор не існує інструкцій, немає довідників для визначення того, що вона «означає» чи «про що повідомляє». Метафора сприймається одразу, бо ознаки зіставлених предметів мусять виявлятися яскраво хоч у одному із них, і вона вмить стає помітною як стилістична фігура. На відміну від поетичного символу, художня виразність метафори великою мірою залежить від її новизни, свіжості.

Історичні пісні характеризуються високим ступенем метафоричності мови. При аналізі метафор стало зрозумілим, що вони переважно традиційні. Серед різних випадків використання метафор у історичних піснях слід виділити метафоричні означення (прикметники) та дієслівні метафори. У метафоричному контексті слово набуває нового значення, використання метафори дозволяє пізнати зміст образів пісні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: В 2 т. – Т.1. – К., 1874-1875.
2. Історичні пісні / Упор. І.Березовський, М. Родіна, В.Хоменко. Нотний матеріал упор. А. Гуменюк. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 1067 с.
3. Історичні пісні українського народу / Упоряд. М. Січинський . – Львів: Наук. товар. ім. Шевченка, 1908. – 28 с.
4. Лист І.І.Срезневського до І.М.Снегирьова // Українські поетиромантики 20-40-х років XIX ст. – К., 1968. – С.259.

5. Мацько Л.І. та ін. Стилiстика української мови: Підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О. М. Мацько; За ред. Л.І. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
6. Мова і час. – К.: Наук. думка, 1977. – 237 с.
- 7.Новий тлумачний словник української мови у трьох томах / Укладачі В. В.Яременко, О.М.Сліпушко. – К.: Вид. «АКОНІТ», 2003. – 862 с., 926 с., 926 с.
8. Оссовецкий И.А. Некоторые наблюдения над языком стихотворного фольклора // Очерки по стилистике художественной речи. – М. : Наука, 1979. – С.199-252.
9. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / Василь Сокіл. – Львів: НАН України Інститут народознавства, 2003. – 320 с.
- 10.Цапенко І.П. Питання розвитку героїчного епосу східних слов'ян / І. П. Цапенко. – К.: Вид. Академії наук Української РСР, 1959. – 136 с.
- 11.Українські козацькі пісні / Вступна стаття Олега Олійників. – Одеса: «Маяк», 2003. – С.38.
- 12.Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / І.Г. Чередниченко. – К.: Радянська школа, 1962. – 495 с.